GLIPTOGRAFIA AL CASTELL DE DÉNIA: ESTUDI I EXPERIÈNCIA DOCENT

Ignacio Martínez Buenaga

1.- La ciència de la gliptografia

Des de fa ja alguns anys es ve desenvolupant dins i fora de les nostres fronteres una ciència complementària de la investigació històrica, arqueològica i documental. El seu objecte genèricament és l'estudi dels signes gravats en qualsevol material i en qualsevol època, si bé el seu major interés ha anat centrant-se progressivament dins l'àmbit concret dels signes de pedreria, incisos en els carreus de la majoria dels monuments medievals.

Les pedres dels nostres monuments i els signes que en guarden moltes, han d'ésser considerats com un document valuós que no podem permetre'ns el luxe d'ignorar. El problema és desxifrar-lo i aprofitar-se adequadament del seu coneixement. És això el que pretén l'estudi dels signes lapidaris.

La gliptografia més com a curiositat que com a ciència, ja fou objecte d'interés per part d'aguns historiadors de l'art, com és el cas de V. Lampérez y Romea en la seua "Historia de la arquitectura cristiana española en la Edad Media"[1], o Puig i Cadafalch en la seua "Història de l'arquitectura romànica a catalunya".[2] Amb anterioritat ja havia publicat Mariano Pano en 1902 una obra sobre els signes lapidaris del castell de Monçó,[3] i es va convertir així en un precursor dels estudis gliptogràfics al nostre país.

Potser per haver estat Aragó el punt de partida d'aquest tipus d'estudi o per la seua pròpia riquesa gliptogràfica en l'abundós patrimoni monumental, allò més cert és que des d'aquesta mateixa regió han començat a fomentar-se des de fa un temps cap ací els primers estudis seriosos de caràcter gliptogràfic. A això ha contribuït notablement la tasca realitzada pel Dr. J. A. Benimeli, màxim especialista del món de la maçoneria i membre del Comité Científic del Centre Internacional d'Investigacions Gliptogràfiques de Braine-le-Chateau (Bèlgica). Les seues obres[4] i el seu entusiasme varen possibilitar l'organització a Saragossa del III Col.loqui Internacional de Glitografia en juliol de 1982.

Com a resultat d'això es formà a la universitat d'aquesta mateixa ciutat un grup d'investigació format per Javier Jiménez Zorzo, J. Antonio Martínez Prades, Jesús Rubio Samper i el signant d'aquestes línies, la preocupació dels quals ha estat d'ençà la utilització d'aquest tipus d'estudis com a complement de datació en els estudis d'Història de l'Art, i la divulgació d'aquesta nova ciència. Un exemple d'això que diem el tenim precisament en el treball d'aplicació didàctica que s'ha realitzat de l'estudi gliptogràfic del Castell de Dénia.

A més a més podria afegir-s'hi una bibliografia específica vinculada la seua major part al marc dels Col.loquis Internacionals que han seguit celebrant-se amb una periodicitat bianual (1984: Cambrai; 1986: Pontevedra; 1988: Samoens[6]), així com a obres de caràcter monogràfic.[7]

2.- Signes lapidaris i Metodologia de treball

Partim del fet que una gran majoria dels

[1] Lamperez y Romea, V.: *Historia de la arquitectura cristiana española*, Madrid, 1930.

[2] Puig i Cadazalch: *L'arquitectura romànica a Catalunya.* Barcelona, 1918.

[3] Pano, M.: Signos lapidarios del castillo de Monzón. Madrid, 1902.

[4] Ferrer Benimeli, J. A.: *Signos lapidarios en el Románico y el Gótico español.* Estudio de Edad media de la Corona de Aragón. Vol. X., Saragossa, 1975. terrer Benimeli, J. A.: La Masonería en Aragón. Saragossa, 1979.

[5] Veure al respecte: Jiménez Zorzo, J. - Martinez Buenaga, I. Martinez Prades, J. A., Rubio Samper, J.: *El estudio de los signos lapidarios y el Monasterio de Veruela* (Ensayo de una metodología de trabajo). Seminario de Arte Aragonés XL. Saragossa, 1986. Jiménez-Martinez-Martinez-Rubio: *La construcción del Monasterio de Ntra. Sra. de Rueda a través de los signos lapidarios.* Cuadernos de Estudio Caspolino. Caspe, 1986. Jimenez-Martinez-Martinez-Rubio: *Muestra de metodología gliptográfica y su aplicación a la Historia del Arte.* Diputación General de Aragón. Benasque, 1985. Jimenez-Martinez-Martinez-Rubio: *El castillo de Alcañiz. Cartillas turolenses* (en prensa). Jimenez-Martinez-Martinez-Rubio: Construcción y signos lapidarios del Puente de Piedra de Zaragoza. Actas V Congreso Internacional de Gliptografía. Pontevedra, 1986.

carreus de les nostres construccions medievals compten amb un o més signes gravats en algunes de llurs cares. Realitzats a burí normalment o amb encuny, presenten una enorme gamma i varietat de tipus, que van des dels més habituals de caràcter alfabètic, numerals, creus o fletxes, fins els més peculiar en formes d'eines, vegetals, zoomòrfics, llunars, instruments,...

Aquesta curiosa diversitat va fer pensar en un principi si no es tractaria de símbols amb un contingut esotèric o màgic, possibilitat que seria rebutjada només començaren a estudiar-se aquests signes amb més rigor. Avui sabem que les marques a les pedres, o bé assumeixen una funció constructiva indicativa de la correcta posició dels carreus en un mur, o bé, i aquesta és la significació fonamental, al.ludeixen a la signatura del picapedrer que les va treballar i les va quadrejar, com a únic mitjà de poder així comptabilitzar el treball realitzat i pagar en conseqüència una feina que normalment es feia a tasca. Una tercera significació podria afegir-se en el cas dels signes religiosos (creus) que solen consagrar àmbits principals (capelles) d'un espai religiós.

Col.locat el carreu al mur, el signe lògicament perd tota la seua funció, per això no ha d'estranyar que no sempre quede cara vista de l'observador i que per això mateix, un tant per cent elevat de les marques escape a la mirada de l'investigador. Per contra, hi ha casos en què apareixen diversos signes en una mateixa cara; es tracta dels anomenats "signes dobles", conseqüència de la feina de dos picapedrers o de la coincidència d'un signe de picapedrer i altre de posició o d'afegir al signe del picapedrer el signe de la seua lògia o el del treball de la pedrera.

De la mateixa manera hi ha signes que destaquen i sorprenen per llurs tipologies més estranyes i originals i les seues textures de talla subtil i delicada que al.ludeixen a picapedrers especialistes que centraven el seu treball en la realització d'obres més refinades o complexes com dovelles, capitells, bases, etc. Són els anomenats "signes d'especialistes". El treball i l'estudi de tots aquests signes comporta fonamentalment tres fases:

–La recollida: Ha de ser exhaustiva, però xoca amb limitacions de visualització (mutilació per deteriorització, restauracions, etc.), i també problemes de reproducció de tipus, atés que no poden evitar-se deformacions dels signes quan aquests són dibuixants a mà. Per aquests i altres motius, aquesta fase ha de tenir un caràcter d'especial escrúpol (almenys mentre no s'aconseguesca tenir una plena familiaritat amb les formes que hi apareixen).

Prèviament a la recollida, ha d'organitzar-se el plànol i l'alçada de l'edifici mitjançant signatures especials, de forma que posteriorment es puga localitzar qualsevol marca recollida per les coordenades de referència que aquesta tinga en la seua fitxa corresponent.

El complement d'aquest sistema de recollida serà el calc, la impressió amb motles de diversos materials (guix, argila, etc.) i la fotografia amb escala mètrica.

–Sistematització: Acumulat el material de la recollida serà el moment d'ordenar-los i classificar-los racionalment, és a dir, de sistematitzar-los, cosa que realitzarem amb un altre tipus de fitxes, les anomenades d'anàlisi i síntesi. La primera recull els signes que apareixen en les diferents zones del complex arquitectònic (capçal, creuer, naus, pilars, torres, etc.) que constitueixen unitats en sí mateixes. La segona, reflecteix les zones d'aparició de cadascuna de les marques per separat i llur quantitat.

–Classificació: Recopilats els signes, és hora d'ordenar-los el més racionalment possible, seguint un criteri de classificació que siga eloqüent per sí mateix. És tracta d'una de les feines més dificultoses, pel fet que les quantitats de tipologies que ens podem trobar en una gran construcció dificulta qualsevol ordenament. Aquell més utilitzat habitualment per la majoria dels investigadors és l'utilitzat per René Sansen,[8] que estableix una classificació de les marques segons les afinitats formals en relació a una sèrie de "famílies" de tipus: fletxes, ferramentes, etc. És un mètode útil però un tant rígid que dificulta incloure moltes de les marques en algunes de les famílies generals (donada l'extraordinària raresa d'algunes) i que a més a més plurifica en excés la varietat de signes existents de cara al seu posterior estudi. És per això pel que en un últim estudi realitzat sobre el Monestir de Rueda (Saragossa)[9], s'aporta un nou tipus de classificació basat en una seqüència continuada de tots els signes que segons l'evolució del seu parentiu formal, al marge de cap plurificació, i tenint cura així que es puga observar millor la

[6] Veure Actes publicades en els respectius Col.loquis.

[7] MARTINEZ-BUENAGA. I-MARTINEZ PRADES, J. A. RUBIO SAMPER, J.: *Marcas de cantero en el Castillo de Sádaba.* Actas III Coloquio Gliptografía. Saragossa, 1982.

MARTINEZ PRADES, J. A.: *El castillo de Mesones de Isuéla.* Institución Fernando el Católico. Saragossa, 1983.

SANSEN, R.: *Recherche por un code de classement de marques de tailleurs de pierre.* Braine-Le Chateau, 1982.

*TOUS I SANABRA J."*Técnica y clasificación de los signos de cantería"* Zaragoza, 1982

[8] SANSEN, R.: Op. cit.

[9] JIMÉNEZ-MARTINEZ-MARTINEZ-RUBIO: *La construcción...*, Op. cit.

varietat de matissos en cada tipus de signe i el desenvolupament de llurs formes sota una visió de conjunt.

–L'Estudi: Finalment es procedirà a la síntesi d'ambdues fitxes de sistematització ja anomenades mitjançant una sèrie de gràfics, que serviran de pauta per a realitzar totes aquelles conclusions i hipòtesis que continguen l'estudi dels signes d'un monument. Fonamentalment aquests gràfics són:

Gràfic general: Tenint com a base un sistema de coordenades s'indica en aquest els signes més freqüents, assenyalant la seua presència mitjançant el color i la seua xifra, amb el nombre de vegades que és recollit en aqueixa zona concreta. D'aquest gràfic se seleccionen els anomenats per nosaltres "signes rectors o constitutius" que són aquells que estableixen la línia general de l'obra arquitectònica, els que indicarien per la seua constància i elevada freqüència, o viceversa, si hi hagué o no, una o vàries frases constructives. La resta dels signes, amb una freqüència menor en llur aparició, servirien per a matisar les conclusions de l'anàlisi dels signes rectors.

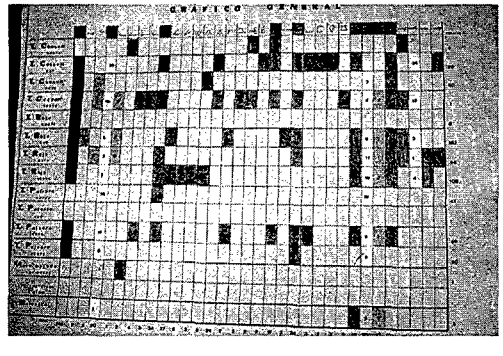

Gràfic de freqüències: Ordenació dels signes per la seua freqüència d'aparició en cada zona (girola, creuer, pilars, etc.)

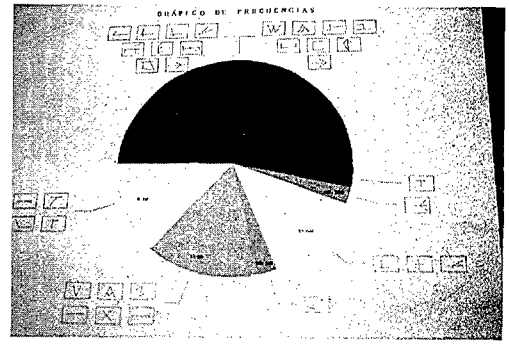

Quadre de signes dobles: Gràfic que representa els casos ja esmentats en què s'observen diversos signes en un mateix carreu.

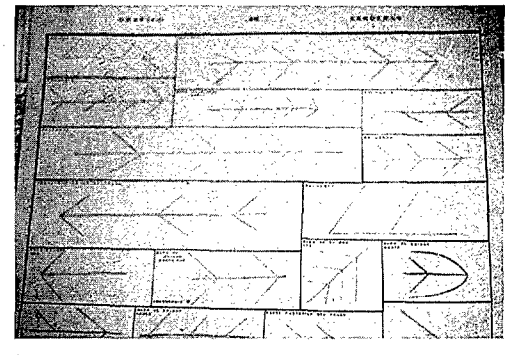

Gràfic d'especialistes: Recull aquells signes que apareixen en carreus treballats de forma especial com són motlures, mànecs, mènsules, "canecillos", bases, claus de voltes, etc.

Quadre de tipologies: Recull tots els signes amb les seues variants segons el tipus de classificació que s'haja triat en llur estudi.

3.- Utilitat de l'estudi dels signes lapidaris

Són diversos els aspectes que l'estudi dels signes pot descobrir. Alguns sobre la pròpia societat que els va gestar. Des del punt de vista de

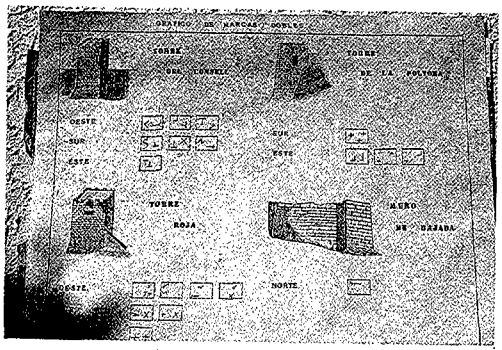

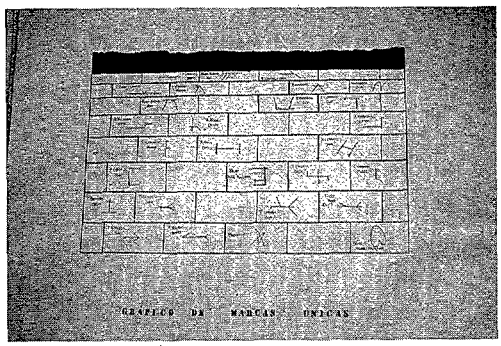

la Història de l'Art interessen aquells aspectes que al.ludeixen a la fàbrica de l'edifici i el seu mode de construcció. Són aquells els que converteixen la gliptografia en una ciència auxiliar de la Història de l'Art. En aquest sentit i mitjançant els ja esmentats signes constitutius o rectors, es poden establir fases constructives dins d'una mateixa edificació, la qual cosa pot servir, per tant, com un complement a les dades documentals i arqueològiques.

Per altra banda, un estudi comparatiu dels signes dels monuments de diferents zones o comarques permet d'obtenir conclusions pel que fa a col.laboracions i participacions de colles de diferents picapedrers en vàries obres. Tot això permetrà a la vegada delimitar cronologies relatives i àdhuc identificar mestres constructores i picapedrers.

4.- La gliptografia com a experiència didàctica

Una dimensió distinta de la ciència de la gliptografia, diferent de la seua projecció científica, és aquella que pot aprofitar-se de l'aplicació docent de la seua metodologia d'estudi i de llurs conclusions de treball.

La senzillesa del seu procés d'investigació i l'atractiu intrínsec que comporta el seu estudi resulten altament motivadors per a deixebles de grau mitjà, que poden així acostar-se a l'àmbit de la investigació en general i de la històrica en particular.

Diversos són els aspectes positius que poden deduir-se d'aquesta activitat, tant per l'alumnat amb qui treballem, com per a la pròpia evolució de la gliptografia:

des d'un punt de vista docent, aquesta experiència suposa, en primer lloc, que els alumnes participants s'acosten a la realitat dels edificis històrics del seu voltant i coneguen les característiques bàsiques en relació a coordenades cronològiques i constructives, imprescindibles per al posterior estudi gliptogràfic.

Des del moment que els alumnes han d'estudiar prèviament el monument, desxifrar la seua planta i conéixer les seues diferents unitats abans d'arreplegar les seues marques, pot dir-se que la gliptografia actua com una excusa idònia per a motivar l'estudi del patrimoni històric d'un lloc.

Per altra banda, estudiar els signes lapidaris hi comporta un marc d'investigació suggerent en tant que introdueix el jove dins d'un món curiós i nou. El propi llenguatge dels signes, el procés de treball de la pedra i el món fascinant de la maçoneria operativa, actuen com a notables esperons d'estudi.

Aplicar una metodologia de recollida, catalogació, i estudi dels signes, permet també que l'alumne s'introduesca dins un procés d'investigació i amb això s'acoste, encara que siga bàsicament, a l'àmbit de la investigació històrica, cosa més interessant des del punt de vista pedagògic.

Igualment comprenen la validesa del mèto-

de i el valor de ciència de la història, a partir del moment en què es comproven les diferents aportacions que es van deduint de les conclusions d'estudi, darrer pas com veurem del treball realitzat.

Es tracta a més a més d'aprendre una realitat objectiva, concreta, de l'entorn vital d'uns joves, que probablement d'altra manera els hagués passat desapercebuda.

És una forma per tant amena d'aplicar uns coneixements teòrics a una realitat, traent així una assignatura del seu habitual marc pedagògic (l'aula) per estudiar-la activament, amb tot el benifici que això comporta per a la pròpia acceptació de l'assignatura i el seu millor aprenentatge.

Per últim, àdhuc, podria afegir-se que fomenta el treball col.lectiu (d'interés des del punt de vista didàctic) en organitzar-se l'activitat, com veurem, en grups de treball.

Per al professorat l'activitat és igualment positiva: és una ajuda per a esperonar els estudis d'art i d'història, evitar la rutina explicativa i motivar també el professor mitjançant l'experiència pràctica. Per altra banda aprén aspectes nous de la seua zona de treball i un àmbit desconegut d'actuació científica. A més es tracta d'un aportació metodològica i això indubtablement contribueix a enriquir els sistemes de treball de Seminaris i ensenyants.

Per a la gliptografia finalment aquest tipus d'actuació didàctica també és d'interés: en primer lloc permet la divulgació d'una ciència poc coneguda, que fàcilment pot atraure un ampli sector de la ciutadania. No sempre les conclusions publicades en els marcs científics trascendeix l'àmbit dels especialistes, i menys encara en el cas d'una ciència minoritària com és la gliptografia, d'ahí que la seua introducció dins el camp de la docència pot contribuir al seu coneixement i difusió general.

L'experiència, des del moment que introdueix l'alumne en el camp de la investigació pot ajudar a formar futurs investigadors i contribuir a completar estudis gliptogràfics.

Però si en un aspecte resulta d'interés aquest tipus d'actuació és perquè ajudaria eficaçment a completar els diversos *corpus* de signes lapidaris tan necessaris a nivell comarcal, regional o nacional per a comptar amb una base sòlida d'investigació gliptogràfica. Fins avui és el treball moltes vegades desinteressat de grups aïllats, el que lentament ha fet avançar la realització dels esmentats *corpus*. Si es generalitzaren amb el rigor pertinent aquests tipus d'activitats en escoles i instituts, la feina s'acceleraria, sempre que com és natural, mestres i professors s'interessarem suficientment i es formaren metodològicament per a desenvolupar la investigació, cosa que tampoc no exigeix un esforç afegit excessiu.

Per últim, la feina realitzada pels alumnes no mai serà de debades. Ahí quedaran unes dades recollides, classificades i sistematitzades que sempre podran utilitzar-se com a material d'estudi per a futures i més exhaustives investigacions.

5.- Metodologia d'aplicació didàtica

Tot allò esmentat abans pot sintetitzar-se en una sèrie de punts que defineixen la metodologia que cal emprar en aquest tipus d'experiència.

Cal establir-se d'antuvi una sèrie d'objectius a seguir:

a) Objectius de contingut: Són tots aquells que s'orienten cap una consideració més activa, més participativa i menys teòrica de l'assignatura.

En aquest cas concret podrien resumir-se en els següents:

–L'aplicació pràctica a l'estudi d'assignatures d'Història i Història de l'Art, com un complement necessari al seu aprenentatge teòric.

–Aprofundiment dins el coneixement dels voltants històrico-artístics de cada lloc.

–Coneixement d'un mètode específic d'investigació històrico-artística.

–Comprovació de la validesa científica del ja esmentat mètode pel que fa a les conclusions d'estudi que se'n deduesquen.

b) Objectius de conducta: Són aquells que tracten d'infondre en l'alumne una actitud positiva cara a l'acceptació de l'assignatura, tot tenint en compte motivar-lo en l'estudi de la matèria.

Principalment serien les següents:

–L'assimilació de l'alumne de tècniques específiques d'investigació. En aquest cas, la seua possibilitat d'aprendre d'una manera pràctica com es realitza una mostra arqueològica, una sis-

tematització de dades, una classificació d'aquestes, gràfiques d'estudi, etc. Al mateix temps hom podria deduir del seu propi treball una sèrie de conclusions.

–Possibilitat que s'interrelacionen dades objectives perquè s'hi deduesca una abstracció general i induir així hàbits d'actuació empirica en l'alumne.

–Igualment es propicia la relació entre la teoria (abstracta i subjectiva) i la realitat (concreta i objectiva) en l'estudi de la Història i l'Art.

c) Metodologia

L'aconseguiment d'aquests objectius s'obtindrà de l'aplicació d'un mètode de treball específic, el procés del qual es determina mitjançant les següents fases:

–Es parteix inicialment d'un estudi previ per part dels professors interessats, de les possibliats que ofereix una localitat concreta per a la realització d'aquest tipus d'activitats. És a dir, es comprova l'existència o no d'edificis amb signes lapidaris en llurs murs, el seu nombre, la seua major o menor proximitat, la major o menor dificultat en el seu treball de camp, l'existència d'estudis monogràfics sobre el monument, d'estudis gliptogràfics, etc.

–Una vegada acceptada la possibilitat de la seua realització caldrà exposar a les aules les característiques generals d'aquesta experiència docent, així com una breu i lleugera introducció a la ciència gliptogràfica.

–Es procedeix després a la selecció i organització de grups de treball, preferiblement poc nombrosos i orientats cap a nivells docents de BUP i COU.

–Es confecciona un cronograma, especificant fases d'actuació i calendari a seguir, que no ha d'ajustar-se necessàriament a les dates d'avaluació acadèmica, atés que aquesta activitat ha d'entendre's des de totes perspectives com a extraescolar, i per tant com un complement a la tasca acadèmica avaluable. D'ací també la seua voluntarietat.

Les etapes immediatament posteriors serien:

–Introducció a l'estudi històrico-artístic del monument, orientat pel professor, que haurà d'abastir de dades, d'informació i de bibliografia bàsica a l'alumne.

-Explicació del mètode d'investigació, objecte al cap i a la fi de l'experiència.

–I mostra bàsica d'aproximació a les característiques gliptogràfiques del monument. Fase aquesta que hauran de realitzar per sí mateixos els alumnes.

6.- Un exemple d'actuació: El Castell de Dénia

Una mostra de l'aplicació de tot allò esmentat anteriorment, s'ha desenvolupat a la ciutat de Dénia (Alacant) pels alumnes del seu Institut de Batxillerat, orientats per l'autor d'aquestes línies i aprofitant l'existència d'una imponent construcció fortificada com és el Castell de Dénia. Un edifici de notable interés gliptogràfic, com així ho havia demostrat ja l'estudi que va realitzar Josep Gisbert[10], ara director del Museu Arqueològic de la ciutat.

L'oportunitat de comptar amb un treball previ i les possibilitats d'aprofitament didàctic que ens ofereix aquest castell, motivaren la present experiència.

El Castell de Dénia se situa sobre una elevació muntanyosa de fins 66 metres sobre el nivell de la mar.[11] Posseeix deixalles constructives de l'època romana, musulmana i en major quantitat d'ampliacions i reconstruccions acumulades de l'època Medieval i Moderna. La seua construcció bàsicament es realitza en pedra sanlosa de la comarca ("tosca") i pedra calcària grisa.[12]

Pel que fa a les seues característiques gliptogràfiques, l'estudi realitzat a partir de la seua experiència pedagògica coincideix en els seus aspectes fonamentals amb les conclusions ja publicades per J. Gisbert.

Hi ha, si més no, algunes matisacions que poden considerar-se com a vàlides des del moment que el treball ha estat rigorós i exhaustiu, havent-hi seguit el mètode de recollida, sistematització i estudi utilitzat pel Col.lectiu Aragonés d'Investigacions Gliptogràfiques (C.A.I.G.) en els darrers treballs d'Investigació.[13]

De tot açò podem establir les següents dades objectives:

En primer lloc poden diferenciar-s'hi dos tipus de signes lapidaris:

Marques de picapedrer i Reguerons.

[10] GISBERT SANTONJA, J.: *Marcas de cantero y estelas discoidales funerarias del Castell de Denia(Alicante)"* Actas III Coloquio internacional Gliptografía . Zaragoza 1982

[11] GISBERT SANTONJA, J.: Op. cit., (pp. 565).

[12] GISBERT SANTONJA, J.: Op. cit. (pp. 566).

a) Marques de picapedrer:

Pel que fa a les marques de picapedrer, aquestes es realitzen a cisell majoritàriament i en alguns casos a punter, apreciant-s'hi en aquest cas una execució més grollera.

S'ha recollit un total de 890 marques de picapedrer, s'hi ha d'afegir 19 signes dobles. D'aquestes es dedueixen 61 tipus diferents, la freqüència de les quals oscil.la entre aquells signes que hi apareixen una vegada (28 casos), fins les 246 vegades que hi surt la marca de major freqüència:T.

Entre un cas i altre l'oscil.lació de freqüència és la següent:

Freqüència		Núm. tipus
1	-	28
2-5	-	16
6-10	-	4
11-25	-	6
26-50	-	1
51-100	-	3
101-200	-	1
+200	-	1

Poden determinar-se així mateix un total de 9 marques rectores:

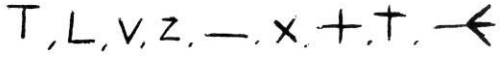

Prova d'una evident homogeneïtat constructiva entre les unitats en què s'han localitzat els signes.

Aquests llocs són:

Torre del Consell: Situada al sud de la fortificació. La seua construcció s'imbrica en el marc de l'expansió de la xarxa defensiva peninsular impulsada per Felip II, de la qual cosa és bona mostra l'envolt defensiu renaixentista d'aquest castell. En l'estructura interior perviu una influència goticista un tant tardana per a la cronologia de la torre (s. XVI), més evident si cap a l'exterior, mitjançant el seu finestral geminat. Contrasta aquest aire elegant de cambra cortesana amb l'existència de troneres i merlets per a l'ús de l'artilleria, cosa que ens delata la doble funcionalitat.

És construïda amb carreus de pedra tosca ben escairats. Les marques apareixen a les cares nord (8 signes); sud (215 signes més 3 dobles); est (50 signes més 1 doble) i oest (130 més 3 dobles). Amb 390 signes recollits és el nucli constructiu més dens gliptogràficament.

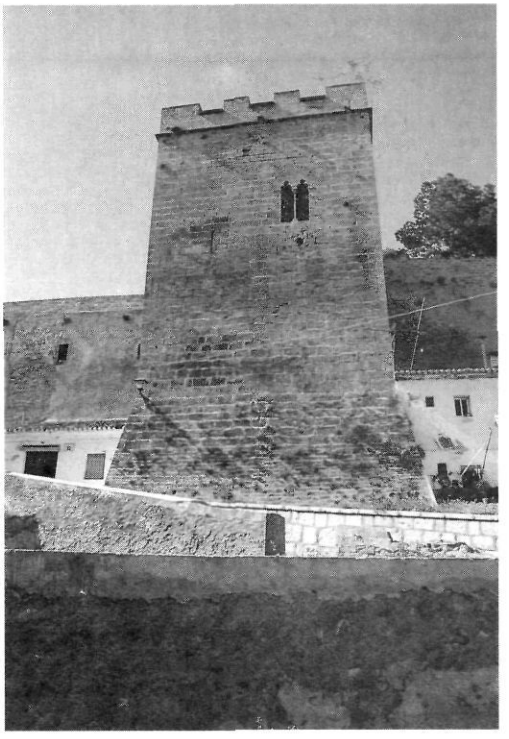

Torre Roja: Situada a l'Est de la fortificació. Continua la línia defensiva del s. XVI que envolta el perímetre del Castell. El seu objectiu seria lògicament la defensa de l'entrada a la Vila vella (o antic poblat intramurs), la porta d'accés de la qual se situa junt a la cara sud i com a continuació del costat est. També conté marques als seus quatre murs: a la cara nord (8 signes); a la sud (192 més 3 dobles); a l'est (67 més 1 doble) i a l'oest (103 més 4 dobles). En total 377 signes que denoten igualment una certa densitat gliptogràfica.

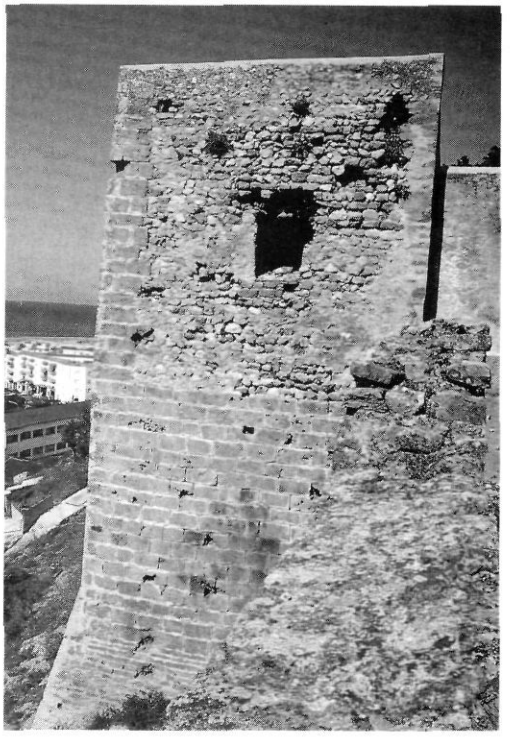

Torre de la Pólvora: Segueix la línia de les torres anteriors pel que fa a la planta quadrangular i cronologia, emmarcada també en el s. XVI. S'ha trobat marques a totes les cares: a la nord (41 signes); a la sud (1 marca triple); a l'est (50 signes més 3 dobles); i a l'oest (31 signes). La densitat gliptogràfica s'hi redueix en relació a les altres torres (123 signes en total), a causa potser del grau d'erosió de llurs parets.

El Baluard: Assumeix un sentit lògic de control des de la vila vella al centre polític i militar del castell: el palau del Governador, del qual és el seu accés i defensa. S'ha conservat el seu reforç estructural del s. XVI en maçoneria i pedra tosca, encara que la porta d'entrada, en la qual es poden identificar fins quatre arcades superposades d'estils diferents, delata l'existència d'estructures similars com a baluard des de l'època musulmana (S. XII).

Amb tota l'amplitud hi apareixen 7 marques de picapedrer, malgrat que abundaven més en llur llenç els reguerons, signes dels quals es parlarà més avant.

Palau del Governador: Antic centre polític del castell fou destruït en 1708, per això no s'ha conservat més que els seus fonaments i basaments. A la part posterior del seu mirador o galeria (edifici annex afegit en el segle XVI) s'ha trobat dues marques úniques així com també altres tants reguerons.

Finalment, el Mur Sud o mur de contenció dels distints abancalaments de la vessant del castell, està realitzat en maçoneria amb filades de pedra tosca reutilitzada.[14] Hi Apareixen igualment tres marques de picapedrer, més una doble i nombrosos reguerons.

b) Reguerons

Es tracta en aquest cas de signes que en

[13] Veure nota 5.

[14] GISBERT SANTONJA, J.: Op. cit (pp. 571)

realitat tenen una funcionalitat constructiva. La seua forma d'espina serveix com a mitjà d'enllaç o enfilall dels carreus, més sòlid encara si les mosses es farcien d'argamassa. Per descomptat que la seua raò d'èsser es troba en murs de paret doble on aquests reguerons es disposaven confrontats; en els cas d'aquelles que avui veiem cara vista, la seua funció desapareix i tan sols s'explica la seua existència en aquell cas que els carreus hagen estat reutilitzats.

Apareixen en les unitats estudiades un total de 17 tipus diferents de reguerons, totes elles amb una freqüència de 1, llevat d'un cas en el qual la freqüència s'eleva a 9:

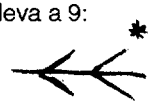

Es distribueixen en quatre zones principals:

–El Baluard: del qual ja hem parlat i on apareixen 8 tipus diferents de reguerons.

–Mur Sud: Hi apareixen altres 7 tipus diferents, i un d'aquest arriba a la freqüència 9.

–Palau del Governador: A la galeria posterior apareixen 2 reguerons.

–Portal de la Vila: Concretament al mur que l'emmarca, apareix un regueró més. L'esmentat portal s'obri mitjançant un arc túmid de progènie evidentment musulmana, datable cap al s. XII. Es tracta, tanmateix, en l'actualitat d'una zona molt restaurada.

Diguem finalment que tots aquests reguerons són de considerables dimensions, i apleguen als 90 cm. de llarg en el cas de major volum.

7.- Conclusions d'estudi

El resultat definitiu d'aquest treball gliptogràfic al Castell de Dénia pot diferenciar-se en dues vessants: una la referida a les conclusions científiques, i l'altra pel que fa al seu caràcter d'experiència docent.

a) Conclusions d'estudi gliptogràfic:

sorprén la seriositat i el rigor amb què s'ha realitzat l'estudi científic, malgrat que s'haja realitzat amb el concurs de jóvens que es trobaven per primera vegada front una tasca d'investigació.

De les dades referides en el capítol anterior, es dedueix en primer lloc una clara homogeneïtat constructiva entre totes les unitats que contenen marques de picapedrer. Dita homogeneïtat patent mijançant l'existència de signes rectors, es confirma amb la cronologia de totes aquestes unitats constructives, datades com s'ha dit abans, en la segona meitat del s. XVI.

La densitat gliptogràfica per altra banda, indica la presència de 61 picapedrers com a mínim treballant a les esmentades zones del castell, cosa que es troba dins la mesura habitual comparada per a la construcció d'aquest tipus de fortificacions, normalment alçats amb certa urgència i celeritat a causa de la seua pròpia missió militar. Allò explica el nombre notable de treballadors a la construcció.

Abundaren així mateix els picapedrers itinerants com es dedueix de l'elevat nombre de signes únics i marques d'escassa freqüència.

No s'hi ha pogut determinar l'existència de picapedrers especialistes, cosa que tampoc ha d'estranyar donades les característiques de la construcció eminentment militar i el grau de restauració existent a les zones més delicades de l'edificació, úniques en què hagués pogut trobar-se aquest tipus de signes.

Sorprén igualment el notable nombre de marques dobles trobades que suposen una densitat del 32% en relació al número de picapedrers que treballaven a la construcció, percentatge realment alt si considerem que aquesta densitat *de signes dobles rarament supera el 10%*, oscil.lant habitualment sobre el 5%.[16] De tota manera els signes dobles segueixen essent matèria de controvèrsia pel que fa a llur significació, i quasi res més podem aportar a l'estudi realitzat.

Queda darrerament tractar el tema dels reguerons, que a banda de la seua funcionalitat ja anomenada abans, demostren l'hàbit freqüent de reutilitzar pedra en zones on es fa una remodelació o un simple treball de fermança, com és el cas de les dues zones on més abunda aquest tipus de signe: el baluard i el Mur Sud.

b) Conclusions de caràcter didàctic:

Els resultats obtesos de l'experiència docent afecten en primer lloc a l'alumne en qui s'han acomplit totes les propostes plantejades als objectius generals de l'activitat: ha aprés un procés d'investigació històrico-artística; ha conegut amb

[15] Gisbert Santonja, J.: Op. cit. (pp. 575).

[16] Jimenez-Martinez-Martinez-Rubio: *El estudio...* Op. cit., i IDEM: La construcción.... Op. cit.

ADDENDA: Les dates consignades tenen un caràcter aproximatiu per tal com al treball li manca un estudi arqueològic de datació previ, degut al caràcter especial i preferentment didàctic de la investigació. La seua possible correcció segons conclusions recents no afecta, però, al conjunt de les valoracions gliptogràfiques (L'autor).

detall el Castell de Dénia; s'ha habituat a tocar dades concretes, n'ha deduït conclusions generals; ha aprés a realitzar un treball en un camp específic; i, a la fi, ha eixit de l'aula per a aprendre un altre aspecte de les seues assignatures i d'Història de l'Art, cosa que indubtablement haurà contribuït a motivar-lo envers aquestes assignatures. Per totes aquestes raons ja caldria sentir-nos satisfets des del punt de vista pedagògic. Però l'aportació d'aquesta experiència permet comptar amb un material d'estudi perfectament aprofitable per a futures investigacions.

Tot això sense oblidar que el treball realitzat té un valor divulgatiu que acosta la realitat d'un món desconegut i apasionant com és el cas de la maçoneria operativa.

Culminació de tot aquest treball realitzat, ha estat la presentació al Museu de Dénia d'una expósició gliptogràfica, que ens mostra la tasca científica i docent desenvolupada pels mateixos alumnes. Exposició que cal entendre com un just guardó i un brillant final a l'esforç de tots, en primer lloc dels seus protagonistes, però també de l'Escola Taller del Museu de Dénia amb el seu director J. Gisbert com a cap dirigent, sense l'interés i el recolzament del qual no s'hagués concretat aquesta activitat.